

Gümüş Ulu Camii: Bani ve Dönem Sorunları Üzerine Bir Mimari Deneme

Mustafa Çağhan Keskin ^{*}

Öz

Amasya'nın Gümüş kasabasında yer alan cami, banisinin kim olduğuna ilişkin sorunlar ile dikkat çeker. Taç kapı üzerinde bulunan "Yörgüç Rüstem Paşa Camii 1426" ibaresi, Yörgüç Paşa ile Rüstem Paşa'yı özdeşleştirerek tarihte hiç var olmamış bir figürü bani olarak ilan eder. Bu özdeşim, caminin oluşumundaki en önemli iki aktöre referans vermektedir; II. Murad'ın vezirlerinden Yörgüç Paşa (ö.1442) ve Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Rüstem Paşa (ö.1561). Bani kimliğine ilişkin karmaşa, yalnız yöredeki geleneksel özdeşim üzerinden değil, yapıya dair günümüze ulaşan yazılı kaynaklarda da izlenebilir. Bu araştırma, caminin gerçek banisinin kim olduğunu veya Yörgüç Paşa ya da Rüstem Paşa'dan hangisinin bu yapıya ismini vermeyi hak ettiğini ortaya koymayı amaçlamayan, ancak, yapısal veriler üzerinden bir mimarlık tarihi okuması yaparak, hangi kısımların hangi döneme ait olabileceğini tartışmayı öngören bir denemedir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Mimarisi • Amasya • Gümüş • Yörgüç Paşa • Rüstem Paşa

Great Mosque of Gümüş: An Architectural Study on The Date and Patron Problem

Abstract

The mosque in Gümüş, a small town in the Amasya region, attracts attention because of the problem of identifying its patron. The Turkish inscription written in the Latin Alphabet "Yörgüç Rüstem Paşa Camisi 1426" on the plate on the portal, consubstantiating Yörgüç Paşa and Rüstem Paşa, identifies a historical figure who never existed as the patron of the building. This consubstantiation refers to two important actors in the construction process of the mosque: Yörgüç Paşa (d. 1442), the vizier of Murad II and Rüstem Paşa (d. 1561), the vizier of Süleyman I. This study does not aim to reveal whether Yörgüç Paşa or Rüstem Paşa was the true patron who commissioned the building, rather it aims to examine the building in detail to date its parts.

Keywords

Ottoman Architecture • Amasya • Gümüş • Yörgüç Paşa • Rüstem Paşa

* **Sorumlu Yazar:** Mustafa Çağhan Keskin (Dr. Öğr. Üyesi), Kadir Has Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü, İstanbul, Türkiye. Eposta: caghankeskin@gmail.com ORCID: 0000-0002-6514-1328

Atf: KESKIN, Mustafa Çağhan, "Gümüş Ulu Camii: Bani ve Dönem Sorunları Üzerine Bir Mimari Deneme", *Art-Sanat*, 12(Temmuz 2019), s. 269-290. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2019.12.0002>

Extended Summary

The mosque in Gümüş, a small town in Amasya region, draws attention because of the problem of identifying the patron. The Turkish inscription written in the Latin Alphabet “Yörgüç Rüstem Paşa Camisi 1426” on the plate on the portal, consubstantiating Yörgüç Paşa and Rüstem Paşa, identifies a historical figure who never existed as the patron of the building. This consubstantiation refers to two important actors in the construction process of the mosque: Yörgüç Paşa (d. 1442), the vizier of Murad II and Rüstem Paşa (d. 1561), the vizier of Süleyman I.

In his twelve volumes city history, *Amasya Tarihi*, Hüseyin Hüsameddin states that the Great Mosque of Gümüş was built of timber by Yörgüç Paşa in 1430; the timber structure later burned down and Rüstem Paşa built the existing mosque in 1560-1561. The vaqf records of Rüstem Paşa confirm the information given by Hüseyin Hüsameddin. According to his vaqf records, he restored the mosque of Yörgüç Paşa that had previously been ruined.

The mosque is built of stone. The plan scheme is rectangular and divided into three naves by four unengaged pillars. The main nave is covered by three domes and the side naves are covered by three cross vaults each. The six columned last prayer hall is covered with a timber roof. The minaret built of stone is located on the northwestern corner of the mosque.

The plan scheme of the Great Mosque of Gümüş is an example of the 14th and 15th century hypostyle mosque tradition called *Ulu Cami* (The Great Mosque). The Great Mosques of Early Ottoman cities such as Bursa (Ulu Cami and Şehadet Mosque), Edirne (Eski Camii), Filibe (Filibe Hüdavendigâr Mosque), Bergama (Ulu Cami), Dimetoka (Çelebi Sultan Mehmed Mosque) and Tokat (Takyeciler Mosque) display the same plan scheme. All of these mosques, are covered by domes and/or vaults. Two 13th century buildings, the Gök Medrese Mosque and Burmalı Minare Mosque, could be discussed as archetypes of this plan scheme in Amasya region. In particular, the Burmalı Minare Mosque comes to the forefront with its structural similarity with the Great Mosque of Gümüş. It is also divided into three naves by four unengaged pillars, its main nave covered by three domes and side naves covered by three cross vaults each. This is an indication that this plan scheme was an earlier tradition within the Amasya region.

This plan scheme was not a preference in the 16th century and beyond. During the time of Rüstem Paşa, Mimar Sinan was the chief architect. Only one building, the Piyale Paşa Mosque in İstanbul, designed by Mimar Sinan displays the Ulu Cami plan scheme. However, Mimar Sinan, who listed all the buildings commissioned by Rüstem Paşa in his autobiography, did not mention the Great Mosque of Gümüş. This indicates that, the Great Mosque of Gümüş was not built entirely in the 16th Century by Rüstem Paşa but restored and renovated as stated in his vaqf records.

All of the 14th and 15th century Ottoman mosques displaying the Ulu Cami plan scheme were commissioned by Sultans. In fact, the Great Mosque of Sofia, is known as the first building displaying the Ulu Cami plan scheme that was commissioned by a vizier, Mahmud Paşa during the reign of Sultan Mehmed II. In respect to this, if the plan scheme of the Great Mosque of Gümüş was not modified during Rüstem Paşa's restoration, this could be seen as a challenge to Yörgüç Paşa in the first half of 15th century. Yörgüç Paşa, who ruled the *Vilâyet-i Rûm* province comprising Amasya, Tokat, Çorum and Samsun regions, was a very powerful local governor with a tendency towards autonomy. The monuments which he and his family commissioned throughout the province (in Amasya, Tokat, Havza, Gümüş, Vezirköprü, Kavak and İskilip) between 1429 and 1442, were instruments indicating his economic and politic power.

As Ayverdi states, it is impossible to accurately reveal which parts of the Great Mosque of Gümüş belong to 15th century's original building, and which parts were added by Rüstem Paşa in the mid-16th century. However, the mosques that were commissioned by Yörgüç Paşa nearby (in Havza, Kavak and Vezirköprü), are built of stone and covered with timber hipped roofs. The Great Mosque of Merzifon, which was built by the order of Sultan Murad II, (when Yörgüç Paşa was the governor of the province), is built of stone and covered with a timber hipped roof, as well. In spite of his political ideas, Yörgüç Paşa was not supposed to build a mosque more monumental than the one built in Merzifon by the Sultan in the same time period.

This study does not aim to reveal whether Yörgüç Paşa or Rüstem Paşa was the true patron who commissioned the building, rather it aims to examine the building in detail to date its parts and to discuss the architecture of the existing mosque within the traditions of 15th and 16th centuries' architectural styles and techniques.

Giriş

Amasya'nın, Gümüşhacıköy ilçesine bağlı küçük bir kasaba olan Gümüş'te yer alan cami, banisinin kim olduğuna ilişkin sorun ile dikkat çeker. Taç kapısı üzerindeki kitabelik kısmına yerleştirilmiş Latin harfli mermer levhada bulunan “Yörgüç Rüstem Paşa Camii 1426” ibaresi, Yörgüç Paşa ile Rüstem Paşa'yı özdeşleştirerek tarihte hiç var olmamış bir figürü bani olarak ilan eder. Yöre halkının belleğinde unutulmuş ve hatta sorgulanmıyor da olsa bu özdeşim caminin oluşumundaki en önemli iki aktöre referans vermektedir; on beş ve XVI. yüzyılın iki önemli devlet adamı, II. Murad'ın vezirlerinden Yörgüç Paşa (ö.1442) ve Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Rüstem Paşa (ö.1561). Bani kimliğine ilişkin sorun, yalnız yöredeki geleneksel özdeşim üzerinden değil, yapıya dair günümüze ulaşan yazılı kaynaklarda da izlenebilir.¹ Bu araştırma, caminin gerçek banisinin kim olduğunu veya Yörgüç Paşa ya da Rüstem Paşa'dan hangisinin bu yapıya ismini vermeyi hak ettiğini ortaya koymayı amaçlamayan, ancak, yapısal veriler üzerinden bir mimarlık tarihi okuması yaparak, hangi kısımların hangi döneme ait olabileceğini tartışmayı öngören bir denemedir.

Cami'ye ilişkin kayıtlar

Amasya'da inşa ettirdiği imaret, medrese ve türbeden oluşan hayratına, iki han, on yedi dükkan ve üç hamam ile çok sayıda köyün kendi tasarrufunda bulunan hisselerini vakfeden Yörgüç Paşa'nın vakfiyesinde bu yapıdan söz edilmemekle birlikte, yapıya ilişkin müstakil bir vakfiyeye de ulaşılamamıştır.² Camiye ilişkin en eski tarihli kayda, 937/1530 tarihli *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri*'nde rastlanır. Söz konusu defterdeki kayda göre, Yörgüç Paşa burada bulunan bir cami için kendi tasarrufunda olan Gümüş kasabasının mülkane gelirinin yarısı ile burada kendine ait olan hamamın gelirlerini vakfetmiştir.³

XIX. yüzyıl sonlarında on iki ciltlik hacimli bir kent monografisi olan *Amasya Tarihi*'nin yazarı Hüseyin Hüsameddin, 833/1430 tarihinde Yörgüç Paşa tarafından

1 Karışıklık arşiv kayıtlarında da izlenebilir. Yapı bazı belgelerde Yörgüç Paşa'nın [BOA, C.MF., 135/6716; BOA, C.MF., 178/8888], bazılarında Rüstem Paşa'nın [BOA, AE.SMMD.IV., 25/2812; BOA, AE.SMST. III, 92/6947; BOA, C.MF., 30/1475; BOA, İE.EV., 42/4800], bazılarında ise her ikisinin [BOA, C.MF., 228/11369] adıyla anılmaktadır. Öte yandan, günümüz araştırmalarının neredeyse tamamında Yörgüç Paşa Camisi adıyla geçmektedir.

2 Yörgüç Paşa'nın 840/1436 tarihli vakfiyesi Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer almaktadır [VGMA, 747/245, 352-355]. Yayınlanmış Türkçe özeti için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mi'marisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)**, İstanbul 1972, s. 216; Ferruh Toruk, “Yörgüç Paşa Vakfiyesi / Yörgüç Paşa Foundation”, *Bilge*, S. 48, 2006, s. 16-26.

3 Ahmet Şimşirgil, “Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın Hayatı ve Vakıf Eserleri”, **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, İstanbul 1995, s. 467; Ferruh Toruk, “Bani Yörgüç Paşa ve İmar Faaliyetleri”, **Vakıflar Dergisi**, S. 29, 2005, s. 113. Vakfın mütevellisi için 4 gümüş dirhem, imam için 2 gümüş dirhem, ferraş için 1,5 gümüş dirhem ve cüzhan için 1 gümüş dirhem yevmiye belirlenmiştir. Bkz. Adnan Gürbüz, Toprak Vakıf İlişkileri İçerisinde 16. yy. Amasya Sancağı, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 217. Ayrıca bkz. **387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II**. Haz. Ahmet Özkılınç vd. Ankara 1997.

inşa edilen caminin harap olduğunu ve günümüze ulaşan yapının Rüstem Paşa tarafından 968/1560-1561 yılında yaptırıldığını bildirir:

“833’de Yörgüç Paşa bu medresenin (Haliliye Medresesi) civârında oldukça büyük bir câmi’-i şerif binâ [...] itmiş ve Yörgüç Paşa’nın câmi’-i müşrif-i harâb olduğu münâsebetle 968’de müceddeden kâr-gîr olarak inşâ ve yanına bir minâre-i beyzâ ve bir mekteb ve akâr olmak üzere sekiz dükkan ilaveten binâ itdiğinden Rüstem Paşa Câmi’i [...] Rüstem Paşa Vakfı demekle meşhûr olarak şehri ihyâ itmiştir.”⁴

Yapı, gerçekten Rüstem Paşa’nın vakıfları arasında yer almakta ve vakfa dair bilgiler Hüseyin Hüsameddin’in verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Kayıtlara göre, Rüstem Paşa, cami ve mektep görevlilerine verilecek ücretler için çeşitli köylerin gelirlerinden hisseler ile cami civarında inşa ettirdiği dükkanların akarını vakfetmiştir. Ancak, vakıf kaydındaki ifade, caminin Hüseyin Hüsameddin’in bildirdiği gibi yeniden inşa edildiğini değil ancak kapsamlı bir onarımdan geçtiğine işaret etmektedir;

“(Rüstem Paşa) Vilâyet-i Anadolu’da Gümüş nam kasabada [...] Yörgüç Paşa binâ idüb harâba müşrif olan câmi şerif ve ma’bed-i münîfi hasbetenlillâh [...] ta’mir ve termim [...] itdiklerinden sonra [...] câmiî mezbûr [...] kurbinde [...] bir mektep-i âli binâ ve inşâ eylediler.”⁵

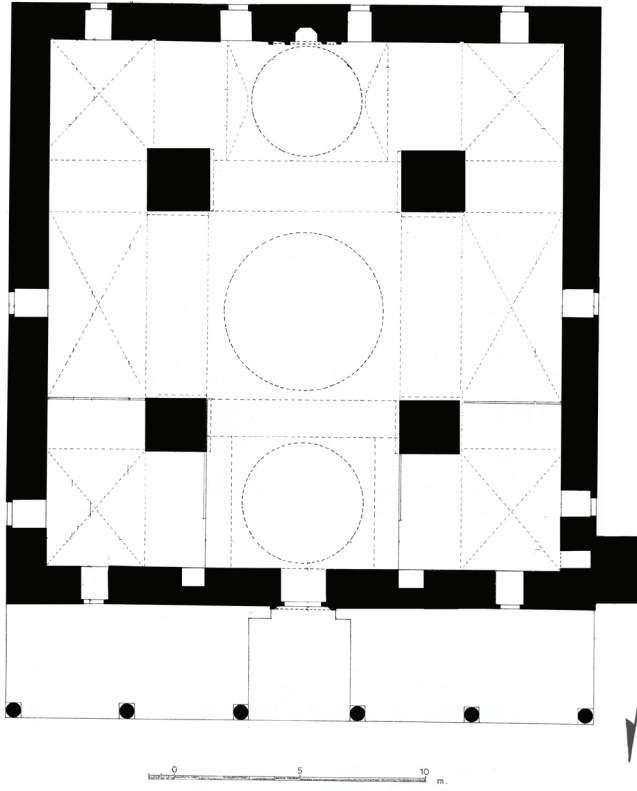
Caminin ne derece “harâba müşrif” olduğu ve Rüstem Paşa tarafından yaptırılan “ta’mir ve termim”in ne boyutta olduğu tartışılması gereken temel sorunsaldır.

Mimari

Yapı, temelde, kuzey-güney aksında dikdörtgen plana sahip kargir bir yapıdır. Kare kesitli dört adet serbest paye ile üç sahına ayrılmıştır. Mihrap ve ana giriş arasındaki aksı tanımlayan orta sahin üç adet kubbe, orta sahına göre daha dar olan yan sahinler ise üç adet çapraz tonozla örtülüdür. Kuzeyde son cemaat yeri, kuzeybatıda ise minare yer almaktadır (G.1, G.2).

4 Hüseyin Hüsameddin Yaşar, **Amasya Tarihi, Birinci Cilt**, Haz. Mesut Aydın, Güler Aydın, Amasya 2007a, s. 210-211.

5 VGMA, 635, 137-167’den naklen; İ. Aydın Yüksel, “Sadrâzam Rüstem Paşa’nın Vakıfları”, **Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı**, İstanbul 1995, s. 235-236.

G.1. Gümüş Ulu Camii Planı (Ayverdi, 1972, s. 495'ten işlenerek)

Yapının inşasında moloz taş, kesme taş ve tuğla kullanılmıştır. Doğu, batı ve güney cepheleri, özgün duvar tekniği hakkında bilgi vermektedir. Çift sıra tuğla kirpi saçak ile iki yatay düzleme ayrılan beden duvarlarının alt kısmı özgün malzemeyi yansıtırken, tek sıra kirpi saçakla örtü sisteminden ayrılan üst kısım ise beyaz badanalıdır. Duvar örgüsünün temel bileşeni moloz taştır. Köşelerde kesme taş kullanılmıştır. Dikdörtgen alt sıra pencerelerin sövesi kesme taştır. Pencere lentolarının üzerinde içi tuğla dolgulu, tuğla hafifletme kemerleri yer almaktadır. Hafifletme kemerinin tepe ve üzenği hizalarında bulunan çift sıra tuğla hatıllar bütün cepheyi dolanarak, beden duvarını üç yatay bölüme ayırmaktadır. Cepheyi bölen çift sıra tuğla dizisi, pencere üzerindeki hafifletme kemerlerinin üzenğileri üstünde bulunan düşey bir sıra tuğla ile birleştirilerek kemerler çerçeve içine alınmıştır. Hafifletme kemerinin üzerinde bulunan tuğla hatıl üzerinde, ışınsal şekilde dizilmiş tuğlalar ile çevrili dairesel pencereler bulunmaktadır.

Cephenin badanalı olan üst kısmı, örtü sistemini sergiler; yan sahnınları örten altı adet çapraz tonoz cephede gizlenmemiştir (G.2). Böylece, doğu ve batı cephelerde

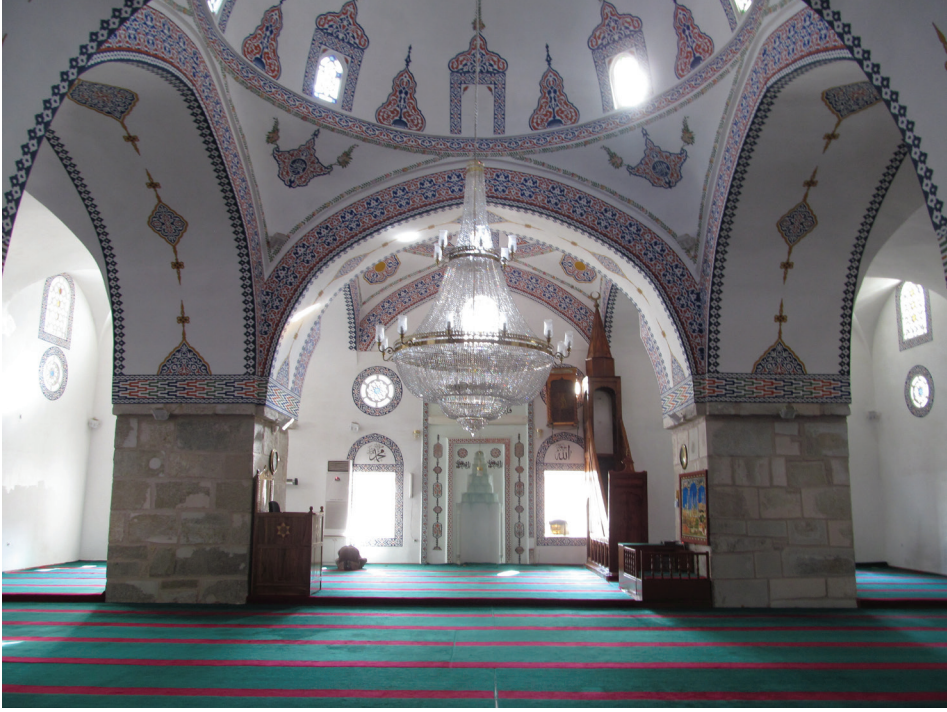
üçer, kuzey ve güney cephelerde ikişer adet üçgen alınlık cepheyi hareketlendirmiştir. Üçgen alınlıkların her birinde, kemerli birer pencere yer almaktadır. Kubbeler sekizgen kasnaklar üzerine oturtulmuştur. Kuzey ve güneyde bulunan kubbe kasnaklarında ikişer, ortadaki kubbeye ise altı adet pencere vardır.

Kuzey cephesi badanalıdır. Önünde, altı adet mermer sütun ile taşınan ahşap örtülü son cemaat yeri bulunmaktadır. Üzerinde kitabe konulması için düzeltilmiş bir satıh bulunan taç kapı düzenlemesi mermerdir (G.2).

G.2. Gümüş Ulu Camii (Mustafa Çağhan Keskin, 2016)

Harem mekanı, kesme taştan inşa edilmiş payelerin alt kısımları dışında beyaz badanalıdır ve günümüze ait kalemişi ile süslenmiştir. Mihrabın bulunduğu güney cephesinde üç sıra halinde düzenlenmiş pencereler yer alır. Alt sırada, orta sahında mihrabın iki yanında birer ve yan sahnelerde birer olmak üzere dört adet dikdörtgen pencere bulunur. Üst sırada, ikisi yan sahnelerdeki pencerelerin üzerinde, biri de mihrabın üstünde olmak üzere üç adet yuvarlak kemerli pencere vardır. Ayrıca, mihrabın iki yanındaki alt sıra pencerelerin üzerinde dairesel biçimli iki pencere açıklığı daha yer alır (G.3).

G.3. Gümüş Ulu Camii Haremi (Mustafa Çağhan Keskin, 2016)

Plan Tipolojisi Üzerine

Yapı, plan şeması bakımından on dört ve XV. yüzyıl çok ayaklı, Ulu Cami geleceğinin bir temsilcisi olarak değerlendirilebilir. Murad Hüdavendigâr döneminden itibaren Anadolu Selçuklu döneminin büyük camilerini örnek alan, çok ayaklı ibadet mekanlarının ‘Cuma Camisi’ ya da diğer adıyla ‘Ulu Cami’ olarak öne çıktığı izlenir.⁶ XIV. ve XV. yüzyılda Bursa, Edirne, Filibe, Bergama ve Dimetoka gibi kentlerde inşa edilen ulu camiler, serbest ayaklar aracılığıyla sahnalara ayırıldığı ve sahnaların kubbe veya tonozlarla örtüldüğü bir tasarıma sahiptir. Doğan Kuban’a göre, yapı, Bursa Şehadet Camii (XIV. yy) ve Bursa Ulu Camii (1399-1400), Filibe Hüdavendigâr [Ulu] Camii (1363-1364), Bergama Ulu Camii (1398-1399), Edirne Eski Cami (1403-1413) ve Dimetoka Çelebi Sultan Mehmed Camii (1421) ile birlikte dönemin başlıca büyük camilerinden biridir (G.4).⁷

6 İslâm şehirlerinde şehrin en büyük yapısı olarak ele alınan Ulu Camiler bölgelere göre buldukları şehrin adı ile veya banilerin adlarıyla adlandırıldıkları gibi ‘Cuma Camisi’ (Mescid-i Cuma) ve ‘Camii Kebir’, gibi isimlerle de tanınmışlardır. Ulu Camiler için bkz. Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Ulu Camilerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, **Türkiye Ulu Camileri - Albüm-**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2016, s. 11-17.

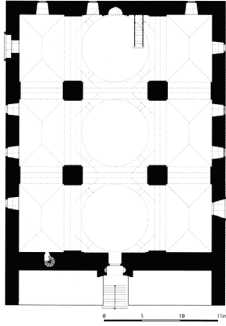
7 Erken dönem Osmanlı ulu camileri hakkında genel bilgi için bkz. Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, İstanbul 2007, s. 131-141. Söz konusu yapılar hakkında detaylı bilgi için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, **İstanbul Mi’ârî Çağının Menşe’i Osmanlı Mi’ârîsinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402) I**, İstanbul 1989, s. 267-417 (muhtelif sayfalar);

Bu plan tipinin Gümüş yakınlarında, Osmanlı idari sisteminde *Vilâyet-i Rûm* adıyla bilinen Amasya-Tokat çevrelerinde öncül örneklerine rastlanır.⁸ Amasya’da daha sonra camiye çevrilen Gök Medrese (XIII. yy) ve Burmalı Minare Camii (XIII. yy) ile Tokat’ta Takyeciler Camii (XIV/XV. yy), bu tipin başlıca temsilcileri olarak dikkat çeker.⁹ Özellikle, Burmalı Minare Camii, orta sahnın üç kubbeli, yan sahnın tonozlu [mihraba paralel ilk aks çapraz tonozlu] olması bakımından Gümüş Ulu Camii’nin öncüsü olarak görülebilir. Dokuz kubbeli ve dört serbest taşıyıcı ayaklı Takyeciler Camii ise plan şeması açısından Gümüş Ulu Camii’nin bir çeşitlemesidir. Çağdaş Osmanlı yapılarından, Filibe ve Bergama Ulu Camileri, özellikle üçer kubbeli orta sahnın ve üçer tonozlu yan sahnınlardan meydana gelen örtü sistemi ve taşıyıcı ayak sayısı bakımından Gümüş Ulu Camii ile benzeşir (G.4).

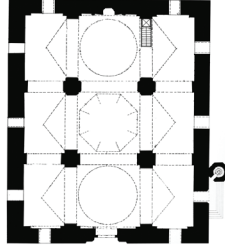
Öte yandan, Osmanlı mimarlığında bu tipin XVI. yüzyılda büyük ölçüde terk edildiği görülür. Rüstem Paşa’nın vezirliği sırasında, Mimar Sinan’ın yönetimi altında gerçekleşen mimari üretimde tercih edilmeyen bu tipin dikkate değer tek örneği Piyale Paşa Camii’dır (1568-1573).¹⁰ Nitekim, Rüstem Paşa’nın İstanbul, Anadolu ve Rumeli’nde inşa ettirdiği çok sayıda yapıya otobiyografilerinde yer veren Sinan, Gümüş Ulu Camii’nden söz etmez.¹¹ Yapının genel karakterine şekil veren plan tipolojisi ve örtü sistemi ilişkisi XV. yüzyıl geleneği ile örtüşmektedir.

a. mlf., a.g.e., 1972, s. 136-160.

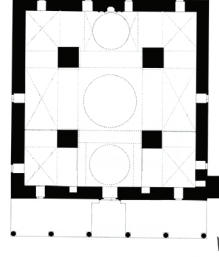
- 8 *Vilâyet-i Rûm* hakkında bkz. M. Tayyip Gökbilgin, “15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm”, **Vakıflar Dergisi**, S. 6, 1965, s. 51-61; Tuncer Baykara, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1 Anadolu’nun İdari Taksimatı**, İstanbul 2015, s. 128-129; Ali Açıklak, “Rum Eyaleti”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, S. 35, 2008, s. 225-226.
- 9 Gök Medrese ve Burmalı Minare Camii için bkz. Albert Gabriel, **Monuments Turcs D’Anatolie Tome Deuxième Amasya-Tokat-Sivas**, Paris 1934, 17-25. Takyeciler Camii için bkz. **Tokat Merkez ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri**, Haz. A. Akyüz vd., Tokat 2010, s. 107.
- 10 Gülru Necipoğlu, **The Age of Sinan Architectural Culture in the Ottoman Empire**, Hong Kong 2005, 422-428.
- 11 Sinan’ın Mustafa Sa’i Çelebi’ye kendi ağzından dikte ettiği *Adsız Risale*, *Risâletü’l-Mi’mâriyye*, *Tuḥfetü’l-Mi’mârîn*, *Tezkiretü’l-Ebniye* ve *Tezkiretü’l-Bünyân* adlı otobiyografilerini derleyen bir yayın için bkz. Howard Crane & Esra Akın, **Sinan’s Autobiographies: Five Sixteenth-Century Texts**, ed. G. Necipoğlu, Leiden 2006.

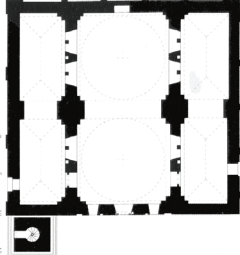
Filibe Ulu Cami

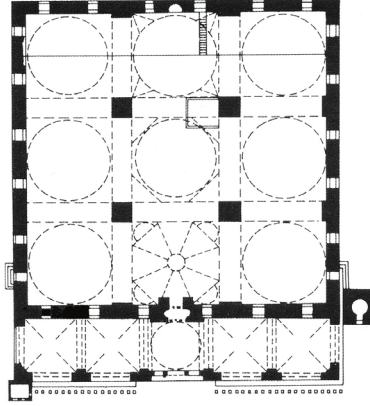
Bergama Ulu Cami

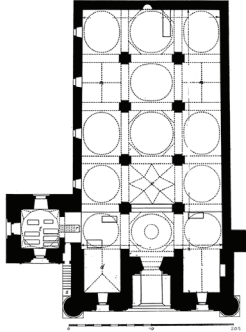
Gümüş Yörgüç [Rüstem] Paşa Cami

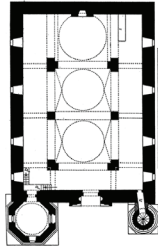
Bursa Şehadet Cami [kurgu: Kuban]

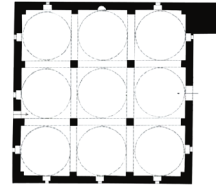
Edirne Eski Cami

Amasya Gök Medrese Camisi

Amasya Burmalı Minare Camisi

Tokat Takyeciler Camisi

G.4. Gümüş Ulu Camii ile çeşitli çok ayaklı camiler (Gabriel, 1934, s. 19, 22; Ayverdi 1989, s. 374; 1972, s. 495 ve Kuban, 2007, s. 132 ve 139'dan işlenmiştir, ölçek bütünlüğü göstermektedir).

Bu noktada dikkat çeken husus, XIV. ve XV. yüzyılda inşa edilen ulu cami tipindeki Osmanlı camilerinin tamamının sultanlar eliyle inşa edilmiş olmasıdır. Anlaşılan, bu cami tipi söz konusu dönemde sultanlara mahsustur. Bu durum, Gülrü Necipoğlu'nun XVI. yüzyıl (Mimar Sinan dönemi) üzerinden örnekleyerek dikkat

çektığı, farklı sosyal statülerdeki banilerin ancak kendi statülerine uygun boyutlarda camiler inşa ettirebildiklerine ilişkin bir pratiği tanımlayan ‘adab’ kavramını anımsatır.¹² XIV. ve XV. yüzyılın ilk yarısında devlet ileri gelenleri, daha ziyade bir mescid eyvanına sahip olan çok işlevli yapılar (imaretler) ya da tek kubbeyle örtülü bir harem kısmından meydana gelen (ve içinde Cuma namazı kılınmayan) mescidler inşa ettirmişlerdir.¹³

Gümüş Ulu Camii’ne değinmeyen Maximilian Harmuth, daha önce sultanlara mahsus olduğu görülen bu tipin bir vezir tarafından inşa edilen ilk örneğinin Mahmud Paşa’nın yaptırdığı Sofya Ulu Camii olduğunu ileri sürerek, camiyi bir bakıma baninin siyasi gücüyle ilişkilendirir.¹⁴ Diğer yandan, yönetici elit mensupları, ancak Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren, her biri çok ayaklı Ulu Cami tipolojisini izlemese de büyük boyutlu Cuma camileri inşa ettirmeye başlamıştır.¹⁵ Bu bakımdan, Rüstem Paşa onarımı eğer plan tipolojisi bakımından bir yenilik getirmemiş, diğer bir deyişle yapı Yörgüç Paşa dönemine uzanan özgün plan tipini koruyor ise, bu tercih XV. yüzyılın ilk yarısı için bir meydan okuma olarak değerlendirilebilir.

Vilâyet-i Rûm yöneticisi olan Yörgüç Paşa, Amasya, Tokat, Çorum, Samsun çevrelerinde Osmanlı idaresinin sağlanmasında önemli rol oynamıştır. Özellikle yerelde son derece önemli bir siyasi otorite olan Yörgüç Paşa, aynı zamanda bölgedeki Türkmen aşiretlerle yaptığı mücadeleler sonunda elde ettiği büyük ganimet ve tasarrufunda bulunan onlarca köyün geliri ile ekonomik açıdan da oldukça güçlü bir durumdadır.¹⁶ Yörgüç Paşa, siyasi-ekonomik pozisyonunun verdiği öz güven ve avan-

12 Necipoğlu, **a.g.e.**, s. 115-124. Örneğin, XVI. yüzyılda bir minareden fazla inşa etmek ya da birden çok şerefeli minare yaptırmak hanedan üyelerine özgü bir ayrıcalıktır. Evliya Çelebi’nin bildirdiğine göre Selanik’te iki şerefeli bir cami inşa ettiren Gariki Efendi bu nedenler idam edilmiştir: “*İki Şerifeli camii’: Sâhibü’l-hayrat bu camii’in minâresini iki şerifeli binâ etdiğiyçün sâhibi Gariki Efendi’yi şehid etmişlerdir. Rahmetullâhi aleyh.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VIII. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini**, Haz. Seyit Ali Kahraman, vd., İstanbul 2003, s. 66, konuya dikkat çeken: Necipoğlu, **a.g.e.**, s. 121. Bu örnek, ‘adab’ kodlarının ne denli ciddi bir olgu olduğuna işaret etmektedir.

13 Erken Osmanlı döneminin çok işlevli yapıları hakkında bkz. Semavi Eyice, “İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler”, **İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. III, S. 1-4, 1962, s. 3-80; Ömer Lütfi Barkan, “İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, **Vakıflar Dergisi**, S. 2, 1940, s. 279-304; Sedat Çetintaş, **Yeşil Cami ve Benzerleri Cami Değildir**, İstanbul 1958; Sedat Emir, Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 1991; Kuban, **a.g.e.**, s. 83-122; Türkan Acar, Anadolu Türk Mimarisinde Tabhaneli Camiler, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2011.

14 Maximilian Harmuth “Architecture, Change, and Discontent in the Empire of Mehmed II: The Great Mosque of Sofia, Its Date and Importance Reconsidered”, **Ekrem Hakkı Ayverdi’nin Hâtırasına Osmanlı Mimarlık Kültürü**, Haz. Hatice Aynur, A. Hilal Uğurlu, İstanbul 2016, s. 343-346. Ayrıca bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mîmârisinde Fâtih Devri: 855-886 (1451-1481) IV**, İstanbul 1974, s. 854-857.

15 Küre’de Akşemsettin tarafından inşa edilen cami, Fatih Sultan Mehmed döneminde ulu cami plan tipolojisini yansıtan bir diğer örnek olarak dikkat çeker. Detaylı bilgi için bkz. Ayverdi, **a.g.e.**, 1989, s. 808-813.

16 Yörgüç Paşa’nın kimliği, siyasi kariyeri, vakıfları, hayratı ve bunlara ilişkin mimari veriler için bkz. Mustafa Çağhan Keskin, Osmanlı Vilâyet-i Rûm’unun İnşası (Baniler-Vakıflar-Mimari Aktörler): Yörgüç Paşa Ailesi’nin Mimari Etkinliği (1429-1494), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2017. Yörgüç Paşa hakkında ayrıca bkz. Şimşirgil, **a.g.m.**, s. 459-461; Toruk, **a.g.m.**, 2005, s. 105-133.

taj ile Osmanlı tarihinde örneğine az rastlanan bir takım girişimlerde bulunmuştur. XV. yüzyıl müelliflerinden Mehmed Neşrî, Yörgüç Paşa'nın, kendi adına sikke darp ettirdiğini bildirmekte ve bu sikkeleri “Yörgüç Paşa akçası” olarak adlandırmaktadır.¹⁷ Sikke darp ettirmek İslam geleneğinde hükümdarlık alametlerinden biridir.¹⁸ Bu durum, Yörgüç Paşa'nın özerk (otonom) yönetim eğilimleri sergilediğine bir işaret olarak değerlendirilmiştir.¹⁹

Nitekim, Yörgüç Paşa'nın siyasi etkinliği ve sıra dışı girişimleri Sultan II. Murad nezinde rahatsızlık uyandırmıştır. Hüseyin Hüsameddin, adına sikke darp ettirmesi, çok uzun süredir devam eden yöneticiliği ile yerine getirdiği önemli hizmetlerin verdiği gurur, büyüklük ve ağırlık ile kendine bağlı olanlara güvenerek başına buyruk hareket etmesinin halkın şikayetlerine neden olduğunu ve bunun üzerine Sultanın emriyle bir süreliğine Edirne'ye sürüldüğünü bildirir;

17 Mehmed Neşrî, **Neşrî Tarihi I**, Haz. M. A. Köymen, Ankara 1984, s. 89. Yörgüç Paşa'nın darp ettirdiği sikkelerden günümüze ulaşan bir örnek tespit edilememiştir.

18 Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul 2000, s. 33; Erdoğan Merçil, **Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri**, Ankara 2007, s. 89.

19 Hasan Karataş, *The City as a Historical Actor: The Urbanization and Ottomanization of the Halvetiye Sufi Order by the City of Amasya in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, University of California, Phd Dissertation, Berkeley 2011, s. 40. Döneme ait kayıtlarda, Yörgüç Paşa'nın yarı bağımsız bir yönetici olduğuna yönelik bir ifade yer almamaktadır. Ancak, Yörgüç Paşa ve oğlu Mustafa Bey'in inşa ettirdiği yapılara ait kitabelerdeki iddialı ifadeler siyasi etkinliklerinin sıradan olmadığını düşündürmektedir. Söz konusu kitabelerde, Yörgüç Paşa'nın müstakil hükümdarlara özgü görkemli unvanlarla zikredildiği görülmektedir. Amasya'da Yörgüç Paşa İmaretî ve Havza Mustafa Bey İmaretî'nin kitabelerinde *Celâlü'd-devleti ve 'ddîn* (Dinin ve Devletin büyüğü) ve *Celâlü'l-milleti ve 'ddîn* (Dinin ve Millet'in büyüğü) sıfatları dikkat çekicidir. XIV. ve XV. yüzyıla ait çeşitli kitabelerde Osmanlı sultanları için bu tür unvanlara yer verildiği izlenmektedir. Örneğin, Orhan Bey, *Şücâ'd-devleti ve 'd-dîn ve 'l-âfâki*; Murad Hüdâvendigâr, *Gıyâsî'd-dünyâ ve 'd-dîn ve Şihâbü'd-dünyâ ve 'd-dîn*; Yıldırım Bayezid, İmaretî'nde *Celâlü'd-din*; Çelebi Sultan Mehmed, *Gıyâsî'd-dünyâ ve 'd-dîn*; II. Murad, *Zeynü'd-dünyâ ve 'd-dîn ve Gıyâsî'd-dünyâ ve 'd-dîn* unvanları ile zikredilmektedir. Bkz. Abdülhamit Tüfekçioğlu, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı**, Ankara 2001, s. 23-276. Oysa, XIV. ve XV. yüzyıl yapılarının kitabeleri incelendiğinde, Osmanlı paşaları ve beylerinin vakfiyelerinde bu tipteki unvanlara yer verilse de, kamuya açık mesaj veren kitabelerde bu tip unvanlar ile anılmadığı görülmektedir. Dönemin önemli siyasi figürlerinden yalnızca Çandarlı Halil Paşa kitabelerde *Hayru'l-milleti ve 'd-dîn* (dinin ve milletin hayırlısı) unvanları ile anılmaktadır. Tüfekçioğlu, **a.g.e.**, s. 43, 57. Bizzat Murad Hüdâvendigâr tarafından verilen bu unvanlara nispeten Halil Paşa, Hayreddin Paşa olarak anılagelmiştir. Kitabelerde Yörgüç Paşa için kullanılan bir diğer dikkat çekici unvan ise *Atabek*'tir. Amasya'da Yörgüç Paşa İmaretî kitabesi, paşaya ait lahit ve Havza Mustafa Bey İmaretî kitabesinde görülen bu unvan paşanın II. Murad'ın lalası olmasıyla ilişkili olmalıdır. Ancak, bu unvan Osmanlı geleneğinde sıkça kullanılan yaygın bir terim değildir. İlk defa Selçuklu veziri Nizam-ül'mülk tarafından kullanılan *Atabek* unvanı, özellikle uç vilayetleri idare etmekle görevlendirilen küçük yaştaki şehzadelerin eğitimi ile görevlendirilen ve eyaleti onlar adına idare eden ordu komutanlarını tanımlamaktadır. Atabeklik (ya da Atabeylik) kurumu Osmanlı'da yerini askeri bir görevi bulunmayan 'lala'lara bırakmışlardır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1984, s. 78-79. Osmanlıların çağdaşı Memlûklerde ise bu unvanın kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Memlûk idari yapılanmasında [devlet protokünde] Atabek, Sultan ve Halife'nin ardından üçüncü sırada yer alan bir komutanıdır ve ordu komutanıdır. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 352-353. Yörgüç Paşa, Memlûk siyasi teşkilatı hakkında bilgi sahibidir. Girdiği taht mücadelesini kaybetmesinin ardından Anadolu'ya gelen Memlûk yöneticilerinden Atabek Canibek-es Sufî'ye yardımda bulunan Yörgüç Paşa, kuşkusuz bu unvanın ne anlama geldiğini bilmektedir. Bu unvanı kullanması, kendisini çağdaş Memlûk devlet protokolündeki gibi sultanın ardından en üst rütbeli kişi olarak gördüğünü ilan etmek istediğini düşündürmektedir. Yörgüç Paşa'nın Canibek-Es Sufî'ye verdiği destek için bkz. İbn Tagrıberdi, **En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)**, Haz. A. Batur, İstanbul 2013, s. 489.

“Yörgüç Paşa'nın namına sikke darb itdirmesi, tül-i müddet devam iden velayeti, gördüğü hizmetlerin ehemmiyeti, kendisine gurur ve azamet, fazla ru'unet virmiş, etbâ'ına i'timadı, lâübâliyâne harekâtı, halkı şikayetlere mecbur itmişti. 837/1434 senesinde şikayetler tevalî idiyordu. İkinci Sultan Murad, kendisini tevhim iden halkın bu şikayetleri üzerine 838/1435 senesinde Yörgüç Paşa'yı Edirne'ye celb idüb muhafız nasb itdi.”²⁰

Yörgüç Paşa'nın sikke darb ettirme olanak ve kabiliyeti, özellikle adını burada bulunan madenlerden alan Gümüş kasabası ile bağlantılıdır.²¹ Yörgüç Paşa'nın gümüş madenleri üzerinde özel bir imtiyazı olup olmadığına dair dönem kaynaklarında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Gümüş'te bir cami inşa etme yönündeki tercihi, bir bakıma burada bulunan maden ile ilişkilendirilebilir. Çevredeki yerleşimlere nazaran çok daha küçük bir nüfusu barındıran bu kasabada bir cami inşa ettirmek, Yörgüç Paşa'nın prestiji ve madenler ile bağlantısının bir temsili olarak yorumlanabilir.

Yörgüç Paşa, Gümüş'teki caminin yanı sıra, Amasya'da imaret, medrese ve türbeden oluşan bir külliye, bir han, bir hamam, Havza, Vezirköprü ve Kavak'ta birer cami, Tokat'ta bir han ve hamam ile İskilip'te birer hamam, Vezirköprü yakınlarındaki İshakalâni köyünde bir tekke inşa ettirmiştir.²² Bu yapıların inşasında, Yörgüç Paşa'nın temel motivasyonlarından birisi kuşkusuz hayır işlemektir. Diğer yandan, bunlar Yörgüç Paşa'nın siyasi ve ekonomik gücünü ortaya koyan, görünür kılan temsil araçlarıdır. Sözü edilen yapılar arasında en prestijlisi, malzeme-dekorasyon bakımından diğerlerinden ayrılan ve paşanın türbesini de bünyesinde barındıran imarettir. Gümüş Ulu Camii, kültürel açıdan imarete kıyasla çok daha büyük ve iddialı bir yapıdır. Oysa ki, kütleyle yansıyan iddia, malzeme ve dekorasyon tercihinde izlenememektedir.

Yapı Elemanları ve İnşa Tekniği Üzerine

Ayverdi'nin de dikkat çektiği üzere, Yörgüç Paşa'nın XV. yüzyılda ve Rüstem Paşa'nın XVI. yüzyılda inşa ettirdiği kısımları kesin olarak ayırt etmek mümkün değildir.²³ Yine de bazı detaylar fikir verici niteliktedir. Örneğin, Ayverdi'nin de belirttiği gibi, ahşap sundurma niteliğindeki son cemaat yerinde bulunan sütunlar XVI. yüzyıla ait olabilir. Nitekim, XV. yüzyılın ilk yarısında, bölgedeki Amasya, Tokat, Merzifon, Havza, Gümüş, Osmancık gibi yerleşimlerde Osmanlı baniler tarafından inşa edilen hiçbir yapıda mermer sütunlara rastlanmamaktadır. Son cemaat yerinde bulunan altı sütun da ikişer tamburludur. Kaideler işlemezdir. Sütun başlıkları, “şataflı sütun başlığı” ya da “baklavalı sütun başlığı” olarak isimlendirilen tipe girer

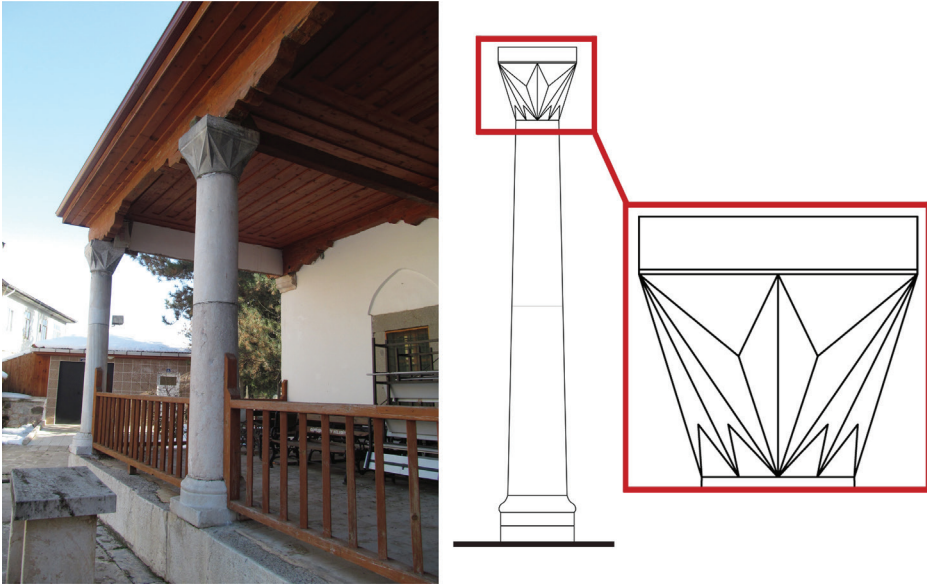
20 Hüseyin Hüsameddin Yaşar, **Amasya Tarihi**, Üçüncü Cilt, Haz. M. Aydın, G. Aydın, Amasya 2007b, s. 129. Ayrıca, Şimşirgil, **a.g.m.**, s. 463.

21 Hüseyin Hüsameddin, Selçuklu döneminden itibaren bu kasabada bir darphane bulunduğunu bildirmektedir. Bkz. Yaşar, **a.g.e.**, 2007a, s. 211.

22 Keskin, **a.g.e.**, 2017 s. 52, çizelge 4.1 ve muhtelif sayfalar.

23 Ayverdi, **a.g.e.**, 1972, s. 496.

(G.5). Sütuna oturan alt kısmı dairesel, üst kısmı kare olan bu tip başlıkların yüzeyindeki “şataf” ya da “baklava” olarak isimlendirilen üçgen dizisi, tıpkı “bir kubbeye geçiş sistemi olan “Türk üçgenleri” gibi daireden kareye geçişe olanak sağlar. Arseven, bu tip başlıkların ilk kez II. Bayezid döneminde ortaya çıktığını iddia ederken, Cansever, özellikle İstanbul’un fethinden sonra kullanılmaya başlandığını ancak benzer öncül örneklerin, XIV. yüzyıl başında inşa edilen Amasya Bimarhanesi’ne uzandığını söylemektedir.²⁴ Bimarhane’de arkaik örnekleri bulunan sütun bu tip başlıkların klasik ifadeye XV. yüzyılın ikinci yarısında kavuştuğu anlaşılmaktadır. Gümüş Ulu Camii revakında görülen sütun başlıklarının benzeşlerine örneğin İstanbul’da Atık Ali Paşa Medresesi’nde (1496) rastlanır. Benzer çeşitlemeler, özellikle XVI. yüzyılda inşa edilen Mimar Sinan yapılarında izlenebilmektedir. Osmanlı mimarisinde bu başlık tipinin klasik ifadesine XV. yüzyıl sonlarında ulaşıyor olması ve özellikle Sinan dönemi yapılarında sıklıkla tercih edilmesinden hareketle sütun başlıklarını Rüstem Paşa dönemi onarımına atfetmek mümkündür. Bu durum, ilk yapıda son cemaat yeri bulunmadığını düşündürür.

G.5. Gümüş Ulu Camii son cemaat yeri sütunları (Keskin, 2017)

Dikkat çekici bir diğer unsur da minaredir. Minarede kullanılan malzeme, caminin beden duvarlarından farklıdır. Hatta, minarenin kaidesi ve gövdesinde de birbirinden farklı malzeme özellikleri izlenmektedir. Bu durum, minarenin camiden farklı bir tarihte inşa edildiğini, minare gövdesinin de kaideden farklı tarihlerde yapıldığını dü-

²⁴ Celal Esad Arseven, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 191; Turgut Cansever, *Sonsuz Mekânın Peşinde Selçuklu ve Osmanlı Sanatında Sütun Başlıkları*, İstanbul 2010, s. 129-155.

şündürmektedir (G.2). Hüseyin Hüsameddin'e göre, minare Rüstem Paşa tarafından inşa edilmiştir.²⁵ Minarenin bir kısmının 1939 depreminde yıkıldığı ve ancak 1967 yılında onarıldığı bilinmektedir.²⁶ Onarıma dair kayıtlar ve malzeme farklılığından yola çıkarak minarenin kaide dışında yeni tarihli olduğu söylenebilir. XIV. ve XV. yüzyılın benzer plan tipolojisi, örtü sistemi ve kütsel iddiayı sergileyen ulu camilerinde minare önemli bir simgeselliğe sahiptir. Örneğin, plan şeması ve örtü sistemi bakımından Gümüş Ulu Camii'nin öncülü olan Amasya Burmalı Minare Camii minaresi ile özdeşleşmiştir. Caminin Yörgüç Paşa tarafından inşa edildiği dönemde de muhtemelen bir minaresi bulunmaktaydı.

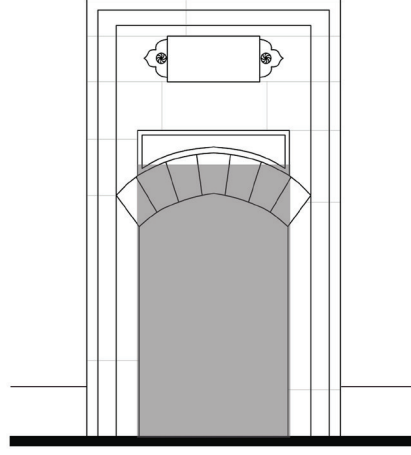
XV. yüzyılın ilk yarısında çevrede, Osmanlı baniler tarafından inşa edilen anıtsal yapıların kemerlerinde almaşık taş örgüsü karakteristiktir; Amasya'da Bayezid Paşa İmaretı (1414) ve Yörgüç Paşa İmaretı (1430), Merzifon'da II. Murad Camisi (1426-1427), Çelebi Sultan Mehmed Medresesi (1414) ve Hamamı, Havza'da Mustafa Bey İmaretı (1429-1430), Osmancık'ta Koca Mehmed Paşa İmaretı (1430-1431) ile Gümüş'te Haliliye Medresesi (1413-1415) gibi yapıların kapı, pencere ve bazı kubbe kemerlerinde, bölgeye özgü beyaz-bej renkli bir mermer cinsi olan Amasya Beji ve vişne kurusu-bordo renkli bir taş cinsi olan ignimbirit almaşık olarak yer almıştır.²⁷ Suriye-Mısır çevresinde, Memlûk mimari geleneğinin başlıca özelliklerinden olan almaşık taş örgüsü, XV. yüzyılın ilk yarısında Amasya çevresinde faaliyet gösteren Şam (Dımışk) kökenli mimarlar ile ilişkilendirilmektedir.²⁸ Gümüş Ulu Camii'nde bölgedeki çağdaşlarının almaşık taş örgüsüne rastlanmaz. Örneğin, taçkapı düzenlemesi, özellikle malzeme tercihi bakımından çağdaşları ile yakınlık göstermez. Kapı kemerinde, almaşık örgünün temel unsuru ignimbiritin aksine, pembemsi bireşik bir mermer ile kilit taşında yeşil renkli damarlı bir mermer bulunmaktadır. Bu iki mermer cinsine bölgedeki diğer XV. yüzyıl yapılarında rastlanmaz. Bu bakımdan, taçkapı düzenlemesinin Rüstem Paşa onarımına ait olduğu önerilebilir (G.6).

25 Hüseyin Hüsameddin Yaşar, a.g.e., 2007a, s. 210.

26 **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I**, Ankara 1972, s. 290; Toruk, a.g.m., 2005, s. 114.

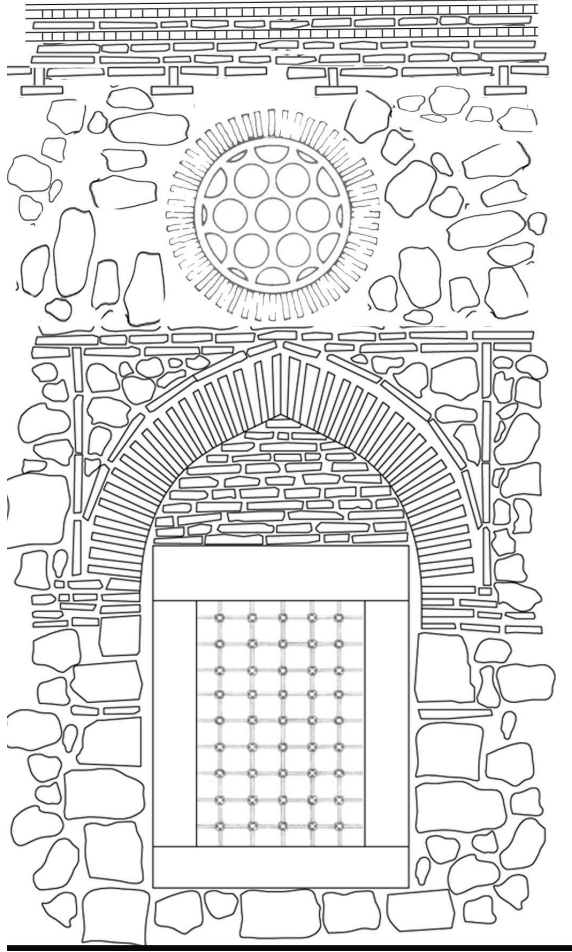
27 Amasya Beji, XVII. yüzyılda yazılmış bir mimarlık kitabı olan *Risâle-i Mi'mâriyye*'de Zile Mermeri ismiyle de anılmaktadır. Bkz. Ca'fer Efendi, **Risâle-i Mi'mâriyye**, Haz. İ. Aydın Yüksel, İstanbul 2005, s. 76. Taş cinslerinin tespiti için İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü'nden Dr. Serkan Anđı ile görüşülmüştür. Sözü edilen yapılar hakkında detaylı bilgi için bkz. Ayverdi, a.g.e., 1972, muhtelif yerler.

28 Mustafa Çağhan Keskin, "Syrian-Origin Architects Around Amasya Region in the Early 15th Century", **A|Z ITU Journal of Faculty of Architecture**, v. 12 (2), 2015, s. 19-33; Baha Tanman, "Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Memlûk Etkileri", **Osmanlı Mimarlığı'nın 7 Yüzyılı: "Uluslarüstü Bir Miras"**, İstanbul 2000, s. 82-90. Amasya Bayezid Paşa İmaretı ve Merzifon Çelebi Sultan Mehmed Medresesi'nde yer alan 1414 tarihli kitabelerde mimar olarak Dımışklı Ebu Bekir adı geçmektedir. 1426-1427 tarihli Ankara Karacabey İmaretı'nın inşa kitabesi ise mimarın Ebu Bekir'in oğlu Ahmed olduğunu bildirir. Kitabeler için bkz. Tüfekçioglu, a.g.e., s. 116-118, 124, 245.

G.6. Gümüş Ulu Camii taç kapısı (Keskin, 2017)

Doğu, batı ve güney cephelerde izlenebilen duvar örgüsünde taş tuğla almaşıklığı görülür. Yapının hemen batısında yer alan Haliliye Medresesi'nde de aynı örgü tekniği izlenebilmektedir. Ancak, cephe kompozisyonları ciddi bir farklılık gösterir. Tuğla hafifletme kemerli ve tuğla dolgulu kemer aynasından meydana gelen pencere kompozisyonu, malzeme tercihi ve teknik bakımından bölgedeki çağdaş anıtsal yapıların pencere düzenlemelerinden ayrılır. Sivri kemerin üzerinden ve üzenği hizasından çift sıra tuğla örgüsü yatay olarak devam eder. Bu iki sıra arasında düşey olarak yer bulan tuğlalar kemeri çevreler. İkinci sırada, XV. yüzyılda bölgede görülmeyen tuğla çerçevesi dairesel pencereler yer alır (G.7, G.8).

G.7. Gümüş Ulu Camii cephe düzenlemesi (Keskin, 2017)

Duvar örgüsü, tuğla hatıllar ile sağlanan yatay bölümlenme ve pencere düzenlemeleri ile sağlanan cephe kurgusunun benzerleri bazı XV. yüzyıl yapıları ile çeşitli Mimar Sinan yapılarında da görülmektedir. Cephe düzeninin tespit edilebilen en yakın örneği, Beşiktaş'ta Rüstem Paşa'nın kardeşi Sinan Paşa tarafından inşa ettirilen medresenin doğu, batı ve kuzey cephelerinde izlenir (G.8, G.9).²⁹ Bu benzerlik bir tesadüf olmasa gerek; muhtemelen, Rüstem Paşa onarımı sırasında beden duvarlarına da çeşitli müdahaleler olmuştur.

29 Medresenin aynı avluyu paylaştığı camide yer alan inşa kitabesi 963/1555 tarihini verir. İ. Aydın Yüksel, **Osmanlı Mimârisinde Kânûni Sultan Süleyman Devri (926-974/1520-1566) İstanbul VI. Cild**, İstanbul, İstanbul 2004, s. 499-507; Necipoğlu, a.g.e., s. 416-422.

G.8. Gümüş Ulu Camii güney cephesi (Mustafa Çağhan Keskin, 2015)

G.9. Beşiktaş Sinan Paşa Medresesi kuzey cephesi (Mustafa Çağhan Keskin, 2018)

Öte yandan, XV. yüzyılın ilk yarısında bölgede Yörgüç Paşa ve oğlu Mustafa Bey ile diğer Osmanlı baniler tarafından inşa edilen yapılarda caminin yan neflerinde görülen çapraz tonozlara rastlanmaz.³⁰ Bu durum, onarım sırasında örtü sistemine de müdahale edildiğini düşündürmektedir. Havza, Vezirköprü ve Kavak'ta bulunan ve Yörgüç Paşa'nın adını taşıyan camiler, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında büyük oranda yenilenmiştir. Tamamı kagir olan bu camiler ahşap çatı ile örtülüdür. Bu tipo-

30 Amasya Yörgüç Paşa İmaretı ve Mustafa Bey Hamamı, Havza Mustafa Bey İmaretı, hamam ve türbe ile Tokat Yörgüç Paşa Hamamı'nda yalnızca kubbe ve beşik tonoz tercihi gözlenir. Keskin, a.g.e., 2017, s. 175-180.

loji erken Osmanlı ve beylikler döneminde sıklıkla tercih edilmiştir. Yapım maliyetini büyük ölçüde düşüren bu uygulamanın bölgedeki en önemli örneği, Gümüş'ten yalnızca birkaç kilometre uzakta olan Merzifon'da 830/1426-1427 yılında inşa edilen II. Murad Camii'dir.³¹ Bu yapı, Gümüş Ulu Camii'nin çağdaşı olmasının yanı sıra aşağı yukarı eş büyüklükteki bir yapı olarak dikkat çeker. II. Murad Camisi'nin vakıf mütevellisi, Bursa Yıldırım, Yeşil, Hüdâvendigar, Muradiye Cami ve İmaretleri ve Edirne Eski Cami vakıflarında da olduğu gibi bizzat sultanlardır.³² Kuruluş döneminin sultan vakıflarına özgü bu durum, Merzifon II. Murad Camii'nin sembolik önemine işaret eder. Gümüş Ulu Camii, kütesi, taşıyıcı sistemi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kubbeli-tonozlu örtü sistemi ile vakıflarının bizzat sultan tarafından yönetilmesi gibi bir sembolizme sahip olan II. Murad Camii'nden çok daha iddialı bir yapıdır.

Sonuç

Yörgüç Paşa'nın tüm siyasi iddiasına karşın, sultanın bu bölgede prestijini temsil eden II. Murad Camii'nin inşasından biraz sonra, çok yakın bir yerleşimde, çok daha maliyetli ve dönemi içinde sultanlara mahsus olduğu anlaşılan tipolojii sergileyen bir caminin inşasına kalkışması cüretkar bir adım olarak değerlendirilebilir. Cami, ilk inşa edildiği sırada II. Murad Camii ve Yörgüç Paşa'nın Havza, Kavak ve Vezirköprü'de inşa ettirdiği diğer camiler gibi kagir beden duvarlarına sahip, ahşap çatılı bir yapı olmalıdır. Nitekim bazı araştırmacılar, Hüseyin Hüsameddin'e gönderme yaparak, Yörgüç Paşa tarafından inşa edilen ilk yapının ahşap ya da yarı ahşap olduğunu kaydederler.³³

Kanuni Sultan Süleyman döneminin Şeyhülislamı Ebu Suud Efendi'nin, cami onarımlarına ilişkin iki fetvası bulunmaktadır. Bunlardan birinde daha önce ahşap olan bir caminin kagir ve daha büyük inşa edilebilmesi için sultanın özel izninin gerekli olduğu belirtilmiştir;

"Mes'ele: Ağaç ile binâ olunan câmi' kârgîr yapıp tevsi' olunmada [genişletme/büyütme] izn-i sultan lâzım olur mu?

Elcevap: Çok tevsi' edicek olur".³⁴

31 Yapı, bazı kaynaklarda Medrese Önü Camisi ya da Medrese Camii olarak geçmektedir. Ayverdi, **a.g.e.**, 1972, s. 523-527; Murat Çerkez, Merzifon'da Türk Devri Mimari Eserleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 189-203.

32 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı**, Ankara 2014, s. 165.

33 **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I**, s. 290; Şimşirgil, **a.g.m.**, s. 467; Toruk, **a.g.m.**, 2005, s. 113; Gürbüz, **a.g.e.**, s. 217; Fahriye Bayram, Amasya'nın Gümüşhacıköy İlçesi ve Gümüş Nahiyesindeki Türk Devri Mimarlık Eserleri, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994, s. 36. Bu araştırmaların kaynağı için bkz. Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi I**, İstanbul 1911, s. 358-359. Bu eser incelenmemiştir; Amasya Tarihi'nin diğer baskılarında caminin ahşap ya da yarı ahşap olduğuna ilişkin bir kayda rastlanmamıştır. Yaşar, **a.g.e.**, 2007a, 210-211; Abdi-Zâde Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi I**, Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş (sad.), Ankara 1986, s. 292-293.

34 M. Ertuğrul Düzdağ, **Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları, Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı**, İstanbul 2015, s. 86.

Rüstem Paşa'nın sultandan bu yönde bir izin alması kuşkusuz zor olmamalıdır. Kirpi saçakla sonlanan beden duvarlarının üzerinde yükselen ve geleneksel olmayan kademelenme ile çapraz tonozların meydana getirdiği üçgen alınlıklar örtü sistemindeki olası değişime ilişkin bir veri olarak kabul edilebilir. Rüstem Paşa onarımının getirdiği temel değişim, özellikle örtü sistemi bağlamında gerçekleşmiş olmalıdır. Hüseyin Hüsameddin, caminin daha önce çiniler ile dekore edilmiş olduğundan dolayı Çinili Cami adıyla anıldığını bildirmektedir.³⁵ Çini dekorasyona ilişkin anlatı Rüstem Paşa'nın bu onarıma son derece önem verdiğini göstermektedir. Anlaşılan, gerek onarım gerek de dekorasyon için özel bir usta grubu Rüstem Paşa tarafından Gümüş'e gönderilmiştir. Olasılıkla, bir yangın ya da deprem sonucu harap olan caminin kagir duvarları güçlendirilmiş ve ahşap olan örtü sisteminin de kagir olarak yeniden inşasına karar verilmiştir. Bu kadar büyük bir alanın üzerini örtmek için en uygun çözüm dört paye inşa edilerek, günümüze ulaşan kubbeli ve tonozlu örtü sisteminin kurgulanması olmuştur. XVI. yüzyılda artık terk edilmiş olan ancak pratik gereksinimden ötürü uygulanmak zorunda kalınan bu örtü sistemi, yapıyı ilk inşa edildiği dönemde sultanlara mahsus bir ulu cami tipolojisinin bir örneği haline getirmiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almamıştır.

Kaynakça/References

- 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II**, Haz. Ahmet Özkılınç vd., Ankara 1997.
- ACAR, Türkan, Anadolu Türk Mimarisinde Tabhaneli Camiler, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2011.
- AÇIKEL, Ali, "Rum Eyaleti", **TDV İslam Ansiklopedisi**, S. 35, 2008, s. 225-226.
- ARSEVEN, Celal Esad, **Türk Sanatı**, İstanbul 1984.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, **İstanbul Mi'mârî Çağının Menşe'i Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaaziler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402) I**, İstanbul 1989.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, **Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)**, İstanbul 1972.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, **Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri: 855-886 (1451-1481) IV**, İstanbul 1974.
- BARKAN, Ömer Lütfi, "İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, S. 2, 1940, s. 279-304.
- BAYKARA, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş 1 Anadolu'nun İdari Taksimatı**, İstanbul 2015.
- BAYRAM, Fahriye, Amasya'nın Gümüşhacıköy İlçesi ve Gümüş Nahiyesindeki Türk Devri Mimarlık Eserleri, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.

35 Hüseyin Hüsameddin Yaşar, a.g.e., 2007a, s. 211.

- BİLGE, Mustafa, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 1984.
- CA'FER EFENDİ, **Risâle-i Mi'mâriyye**, Haz. İ. Aydın Yüksel, İstanbul 2005.
- CANSEVER, Turgut, **Sonsuz Mekânın Peşinde Selçuklu ve Osmanlı Sanatında Sütun Başlıkları**, İstanbul 2010.
- CRANE, Howard; AKIN, Esra, **Sinan's Autobiographies: Five Sixteenth-Century Texts**, Ed. Gülru Necipoğlu, Brill, Leiden 2006.
- ÇERKEZ, Murat, Merzifon'da Türk Devri Mimari Eserleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2005.
- ÇETİNTAŞ, Sedat, **Yeşil Cami ve Benzerleri Cami Değildir**, İstanbul 1958.
- ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa, "Ulu Camilerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", **Türkiye Ulu Camileri -Albüm-**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2016, s. 11-17.
- DOUKAS, [Mikhaél], **Tarih (Anadolu ve Rumeli 1326-1462)**, Çev. Bilge Umar, İstanbul 2008.
- DUCAE NEPOTIS, M., **Historia Byzantina**, rec. Bekkerus, I., Impensis ed Weberi, Bonnae 1834.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, **Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları, Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı**, İstanbul 2015.
- EMİR, Sedat, Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 1991.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VIII. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini**, Haz. Seyit Ali Kahraman, vd., İstanbul 2003.
- EYİCE, Semavi, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", **İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt III, S. 1-4, 1962, s. 3-80.
- GABRIEL, Albert, **Monuments Turcs D'Anatolie Tome Deuxième Amasya-Tokat-Sivas**, Paris 1934.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", **Vakıflar Dergisi**, S. 6, 1965, s. 51-61.
- GÜRBÜZ, Adnan, Toprak Vakıf İlişkileri İçerisinde 16. Yüzyılda Amasya Sancağı, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1993.
- HARMUTH, Maximilian, "Architecture, Change, and Discontent in the Empire of Mehmed II: The Great Mosque of Sofia, Its Date and Importance Reconsidered", **Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Hâtırasına Osmanlı Mimarlık Kültürü**, Haz. Hatice Aynur, A. Hilal Uğurlu, İstanbul 2016, s. 337-350.
- HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, **Amasya Tarihi 1**, İstanbul 1911.
- HÜSEYİN HÜSAMEDDİN ABDİ-ZADE, **Amasya Tarihi I**, Sadeleşiren Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş Ankara 1986.
- İBN TAGRİBERDİ, **En-Nücumu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)**, Haz. A. Batur, İstanbul 2013.
- KARATAŞ, Hasan, The City as a Historical Actor: The Urbanization and Ottomanization of the Halvetiye Sufi Order by the City of Amasya in the Fifteenth and Sixteenth Centuries, University of California, Phd Dissertation, Berkeley 2011.
- KESKİN, Mustafa Çağhan, "Syrian-Origin Architects Around Amasya Region in the Early 15th Century", **A|Z ITU Journal of Faculty of Architecture**, v. 12 (2), 2015, s. 19-33.
- KESKİN, Mustafa Çağhan, Osmanlı Vilâyet-i Rûm'unun İnşası (Baniler-Vakıflar-Mimari Aktörler): Yörgüç Paşa Ailesi'nin Mimari Etkinliği (1429-1494), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2017.

- KUBAN, Doğan, **Osmanlı Mimarisi**, İstanbul 2007.
- MEHMED NEŞRÎ, **Neşri Tarihi I**, haz. M. A. Köymen, Ankara 1984.
- MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri**, 2007.
- NECİPOĞLU, Gülru, **The Age of Sinan Architectural Culture in the Ottoman Empire**, Hong Kong 2005.
- PAMUK, Şevket, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul 2000.
- ŞEKER, Mehmed, **Gelibolulu Mustafa 'Alî ve Mevâ'idü'n Nefâis fi-Ğavâ'idi'l-Mecâlis**, Ankara 1997.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet, "Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın Hayatı ve Vakıf Eserleri", **Prof. Dr. Hakki Dursun Yıldız Armağanı**, İstanbul 1995, s. 459-471.
- TANMAN, Baha, "Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Memlûk Etkileri", **Osmanlı Mimarlığı'nın 7 Yüzyılı: "Uluslarüstü Bir Miras"**, İstanbul 2000, s. 82-90.
- Tokat Merkez ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri**, Haz. A. Akyüz vd., Tokat 2010.
- TORUK, Ferruh, "Bani Yörgüç Paşa ve İmar Faaliyetleri", **Vakıflar Dergisi**, S. 29, 2005, s. 105-133.
- TORUK, Ferruh, "Yörgüç Paşa Vakfiyesi / Yörgüç Paşa Foundation", **Bilge**, S. 48, 2006, s. 16-26.
- TÜFEKÇİOĞLU, Abdülhamit, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı**, Ankara 2001.
- Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I**, Ankara 1972.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1984.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı**, Ankara 2014.
- YAŞAR, Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi, Birinci Cilt**, Haz. Mesut Aydın, Güler Aydın, Amasya 2007a.
- YAŞAR, Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi, Üçüncü Cilt**, Haz. Mesut Aydın, Güler Aydın, Amasya 2007b.
- YÜKSEL, İ. Aydın, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", **Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı**, İstanbul 1995, s. 219-281.
- YÜKSEL, İ. Aydın, **Osmanlı Mimârisinde Kânûnî Sultan Süleyman Devri (926-974/1520-1566) İstanbul, VI. Cild**, İstanbul 2004.
- BOA, C.MF., 135/6716.
- BOA, C.MF., 178/8888.
- BOA, AE.SMMD.IV., 25/2812.
- BOA, AE.SMST.III, 92/6947.
- BOA, C.MF., 30/1475.
- BOA, İE.EV., 42/4800.
- BOA, C.MF., 228/11369
- VGMA, 747/245, 352-355.